

Παιδική ηλικία και παιδαγωγική θεωρία στην Ελλάδα (18ος αι.-Μεσοπόλεμος): από τη θεωρία του ‘μικρού ενήλικα’ στη διδασκαλία της ‘ψυχολογίας του παιδιού’

Βασίλης Α. Φούκας

Εισαγωγικά

Η ‘παιδική ηλικία’ αποτελεί αντικείμενο μελέτης από παιδαγωγούς, κοινωνιολόγους, ανθρωπολόγους, ψυχολόγους, ιστορικούς και, ευρύτερα, από κοινωνικούς επιστήμονες από τα μέσα του 18ου αιώνα έως τις αρχές του 21ου αιώνα σε πολλές χώρες της Ευρώπης και στις Η.Π.Α. (Qvortup, 2005: 111) με κλασικό αλλά και αμφιλεγόμενο έργο αυτό του Philippe *Ariès*. Ο Ph. *Ariès* με βάση ζωγραφικούς πίνακες καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στη μεσαιωνική κοινωνία η ιδέα της ‘παιδικής ηλικίας’ δεν υπήρχε (*Ariès, 1990*). Η κυρίαρχη άποψη έκτοτε (Pollock, 1983) είναι ότι οι διαπιστώσεις του Ph. *Ariès* είναι υπερβολικές, αν και είναι αποδεκτό ότι στην μεσαιωνική Ευρώπη συμπεριφέρονταν στα παιδιά διαφορετικά από ό,τι αργότερα. Στην Ελλάδα το σχετικό ενδιαφέρον αναπτύσσεται, ενισχύεται και διαχέεται με τη διοργάνωση συνεδρίων και την έκδοση βιβλίων είτε από πανεπιστημιακούς καθηγητές Παιδαγωγικής, Ψυχολογίας και Κοινωνιολογίας είτε από το Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί και το Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να προσδιοριστούν οι όροι ‘παιδί’ και ‘παιδική ηλικία’ από παιδαγωγική άποψη και να αποτυπωθεί αφενός η εξέλιξη τους διαχρονικά και αφετέρου οι αντανakλάσεις τους στην εκπαιδευτική πράξη στον ελληνόφωνο χώρο.

1. ‘Παιδική ηλικία’: εννοιολογικός προσδιορισμός και ιστορική αναδρομή

Ο όρος ‘παιδική ηλικία’ οριοθετείται στη σύγχρονη βιβλιογραφία ως το στάδιο της ζωής του ανθρώπου που εκτείνεται από τη γέννηση έως την εφηβεία και διακρίνεται σε τρεις, κυρίως, φάσεις, τη βρεφική, τη νηπιακή ή προσχολική και τη σχολική (Craig & Baucum, 2007· Κρασσανάκης, 2007: 548· Feldman, 2009). Η ‘παιδική ηλικία’ αναγνωρίζεται, σήμερα, ως κοινω-

νική κατασκευή, η οποία πλαισιώνεται σε συγκεκριμένα ιστορικά, πολιτισμικά και κοινωνικά περιβάλλοντα (James & James, 2008: 22) και το 'παιδί' ως κοινωνικός φορέας, ο οποίος συμβάλλει στην ανάπτυξη της παιδικής ηλικίας και, συνεκδοχικά, της κοινωνίας (Corsaro, 2005²: 44). Ωστόσο, η καλύτερη απάντηση, κατά τους Craig & Baucum (2007: 19) στα ερωτήματα «τι είναι η παιδική ηλικία;», «ποια είναι τα χαρακτηριστικά των παιδιών;» και «πώς πρέπει να τα μεταχειρίζεται κάποιος;» είναι «εξαρτάται», δείχνοντας ότι δεν υπάρχει ένας σαφώς καθορισμένος ορισμός. Στην παρούσα εργασία ως 'παιδιά' θεωρούμε τα έως την εφηβεία αγόρια και κορίτσια, διότι σε ορισμένα παιδαγωγικά εγχειρίδια του 18ου, 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, ο όρος 'παιδί' ταυτίζεται με τον όρο 'μαθητής' χωρίς να προσδιορίζεται, πάντοτε, ευδιάκριτα η βαθμίδα εκπαίδευσης.

Η μελέτη του παιδιού αρχίζει από τη Γενεύη με τον Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), ο οποίος, το 1762, στο έργο του *Αιμίλιος ή Περί αγωγής* ορίζει την 'παιδική ηλικία' από τα δύο έως τα δώδεκα έτη και σημειώνει ότι «...Η παιδική ηλικία έχει τη δική της θέση στην τάξη της ανθρώπινης ζωής: πρέπει να βλέπουμε τον άνθρωπο στον άνθρωπο και το παιδί στο παιδί...» (Rousseau, 2001: 95· Ζιώγου, 1996: 147, 152). Στη συνέχεια ο Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827) ασχολείται με τη συγγραφή έργων αναφορικά με τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών (*Über Gesetzgebung und Kindermord*, 1780/81, *Lienhard und Gertrud*, 1781-1787, *Christoph und Else*, 1782, *Wie Gertrud ihre Kinder lehrt*, 1801) και εφαρμόζει τις ιδέες του στα σχολεία-ορφανοτροφεία, τα οποία ιδρύει ή διευθύνει. Στη Γερμανία η μελέτη του 'παιδιού' συστηματικοποιείται με τον Friedrich Fröbel (1782-1852), ο οποίος από το 1840 έως το 1852 ασχολείται με την εκπαίδευση των μικρών παιδιών στο νηπιαγωγείο (Δανασσής-Αφεντάκης, 1992³: 57-73· Reble, 2002⁵: 334-363).

Η έρευνα συνεχίζεται στις Η.Π.Α. γύρω στο 1880 και σε λιγότερο από είκοσι χρόνια αποτελεί το επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος πολλών πανεπιστημιακών καθηγητών Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, όπως του John Dewey (1859-1952) με την υποστήριξη εκπαιδευτικών και γονέων. Ο J. Dewey δίνει έμφαση στην αυτενέργεια του μαθητή, στα ενδιαφέροντά του, στην παρατήρηση και στη χειραφέτηση του μαθητή από την αυθεντία του ενήλικα. Πιστεύει ότι το παιδί πρέπει να το μεταχειρίζεται κανείς ως ισότιμο (Δανασσής-Αφεντάκης, 1992³: 108). Προς τα τέλη του 19ου αιώνα στις Η.Π.Α. τα παιδιά αρχίζουν να αποκτούν ιδιαίτερα δικαιώματα με την πρόωση νόμων για την παιδική εργασία και την υποχρεωτική εκπαίδευση (Craig & Baucum, 2007: 16). Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή του ψυχολόγου Granville Stanley-Hall (1844-1924), με πρωτοβουλίες του οποίου αναπτύχθηκε το κίνημα μελέτης του παιδιού στις Η.Π.Α. στη δεκαετία του

1890, και στον οποίο αποδίδεται ένας νέος προσανατολισμός στην ανάπτυξη των πειραματικών διαστάσεων της εκπαίδευσης (Γρόλλιος, 2011: 66-73). Κατά τη Διεθνή Έκθεση του Σικάγο το 1893 πραγματοποιούνται επαφές με γυναίκες από την Αγγλία και τη Σκωτία, οι οποίες μεταφέρουν το κίνημα από τις Η.Π.Α. στη Μεγάλη Βρετανία. Έτσι, ιδρύεται το 1898 η Βρετανική Ένωση για τη μελέτη του παιδιού (*British Child Study Association*) και τον επόμενο χρόνο (1899) εκδίδεται για πρώτη φορά το περιοδικό της με τίτλο *The Paidologist*. Με τη σειρά της η οργάνωση αυτή υπήρξε πρότυπο αναφοράς για τον Σύνδεσμο για την ψυχολογία του παιδιού (*Verein für Kinderpsychologie*) που ιδρύθηκε στη Λειψία το 1899.

Στο Πανεπιστήμιο της Ιένας συνεχίζεται, επίσης, έμπρακτα, η προσπάθεια για τη μελέτη του παιδιού από τη δεκαετία του 1880, χάρη στις έρευνες του Άγγλου ψυχολόγου William Thierry Preyer (1841-1897). Ο W. Preyer είναι ο ιδρυτής του επιστημονικού κλάδου της ψυχολογίας του παιδιού και πρωτοπόρος σε ό,τι αφορά στην έρευνα της ανθρώπινης ανάπτυξης με βάση την εμπειρική παρατήρηση και τον πειραματισμό. Στη Γαλλία ο Alfred Binet (1857-1911) εργάζεται στο πλαίσιο μιας ανεξάρτητης Εταιρείας, η οποία ιδρύεται το 1899, για τη μελέτη της παιδικής ηλικίας από ψυχολογική σκοπιά. Το 1911 διοργανώνεται, στο Βέλγιο, Διεθνές Συνέδριο Παιδολογίας, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση, το 1912, μιας Διεθνούς Παιδολογικής Πανεπιστημιακής Σχολής, η οποία, ωστόσο, κλείνει το 1914. Το 1912, επίσης, αρχίζει τη δραστηριότητά του το Ινστιτούτο J. J. Rousseau στη Γενεύη, προωθώντας τη διδασκαλία της Ψυχολογίας και της Πειραματικής Παιδαγωγικής σε πανεπιστημιακό επίπεδο. Σημαντικά κέντρα παιδολογικής έρευνας συστήνονται πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σε πολλές χώρες της Ευρώπης (Hofstetter & Schneuwly, 2004: 39-41).

2. 18ος αιώνας: το παιδί ως «μικρογραφία του ενήλικα»

Κατά τον 17ο και τις αρχές του 18ου αιώνα καταγράφεται εκδοτική άνθηση των εγχειριδίων που σχετίζονται με την *Χρηστοθήθεια* -σχολικά εγχειρίδια που δίνουν έμφαση στη χρηστότητα των ηθών στο επίπεδο της Εγκυκλίου Παιδείας (Βαϊκούση, 1986: 287-299· Ζιώγου, 2011: 57-58). Τα ηθικά προβλήματα, οι κίνδυνοι που απειλούν την παιδική ηλικία και τη νεότητα και οι ενδεδειγμένες λύσεις, συνθέτουν το περιεχόμενο των εγχειριδίων αυτών. Η ανάγκη ριζικού κοινωνικού μετασχηματισμού προϋποθέτει τη βαθιά ηθική αναμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού, η οποία προσδιορίζεται με βάση τα χρηστά ήθη και την κόσμια συμπεριφορά (Ζιώγου, 2011: 65). Το έργο του Αντώνιου Βυζάντιου με τίτλο *Χρηστοθήθεια. Πρὸς παραίνεσιν ἠθῶν*

των Νέων (1780) αποτελεί τον πρώτο οδηγό συμπεριφοράς στον ελληνόφωνο χώρο και ακολουθούν και άλλοι. «*Η υπερπαραγωγή τέτοιων παιδαγωγικών και εκπαιδευτικών βιβλίων*», όπως επισημαίνει ο Κ. Θ. Δημαράς, «*φανερώνει, γενικά, ένα αυξημένο ενδιαφέρον για το παιδί...*» (Δημαράς, 2002⁸: 254). Φαίνεται ότι στην ελληνική εκπαίδευση δίνεται, κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, έμφαση στη χρηστότητα των ηθών, δηλαδή στη διαμόρφωση του χαρακτήρα αφενός, και στην κοσμιότητα της συμπεριφοράς, στο πλαίσιο της κοινωνικής ζωής αφετέρου. Άμεσο στόχο της εκπαίδευσης, δηλαδή, αποτελεί η διαμόρφωση και κωδικοποίηση ενός συστήματος με πρότυπα συμπεριφοράς αναφορικά με τις λειτουργίες και τις τεχνικές του σώματος (Ζιώγου, 2011: 67-68).

Στο τέλος του 18ου αιώνα εμφανίζονται και οι πρώτες *Παιδαγωγίες*, όπως είναι η *Πραγματεία περί παιδων άγωγής ή Παιδαγωγία* (Βενετία 1779) του Ιώσηπου Μοισιόδακα και η *Παιδαγωγία περιέχουσα πάνυ ώφελίμους νουθεσίας και οίον δή κανόνας περί του πώς δεί άνατρέφεσθαι τὰ παιδία* (Βιέννη 1800) του Γαβριήλ Καλλονά, οι οποίες περιέχουν αρχικά σε μεγάλο βαθμό νουθεσίες για την ανατροφή των παιδιών και κανόνες για τη συμπεριφορά τους στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία. Κατά τον Ι. Μοισιόδακα, η *Παιδαγωγία* έχει ως πρωταρχικό στόχο να διαμορφώσει το ήθος των παιδιών και δευτερευόντως να συμβάλει στην κατανόηση των μαθημάτων (παροχή γνώσεων) (Μοισιόδαξ, 1779: 3). Επηρεασμένος από τις γνωσιολογικές και παιδαγωγικές απόψεις του John Locke (Κριαράς, 1943), σημειώνει ότι τα παιδιά μοιάζουν με εύπλαστο κερι, το οποίο πολύ εύκολα μπορεί να πάρει μία ορισμένη μορφή, καλή ή κακή (Μοισιόδαξ, 1779: 17). Σε άλλο σημείο παρομοιάζει το παιδί με φυτό που υπακούει στον κηπουρό, σημειώνοντας ότι από την περίοδο της παιδικής του ηλικίας το παιδί πρέπει να ακολουθεί τις συμβουλές των ενηλίκων προκειμένου να διορθωθούν οι τυχόν κακές του επιθυμίες (Μοισιόδαξ, 1779: 21). Προς την κατεύθυνση αυτή σημαντικό ρόλο φαίνεται ότι παίζουν τόσο οι γονείς με τις επιλογές τους όσο και οι δάσκαλοι-παιδαγωγοί. Οι δύο αυτοί φορείς εκπαίδευσης και αγωγής, κατά τον Ι. Μοισιόδακα, διαμορφώνουν το ήθος, τον χαρακτήρα και το γνωστικό υπόβαθρο των παιδιών (Μοισιόδαξ, 1779: 53-54). Στο τέλος του 18ου αιώνα, επομένως, στην παιδαγωγική θεωρία κυριαρχεί η προσέγγιση της παιδικής ηλικίας με βάση τη θεωρία του «μικρού ενήλικα» και περιγράφεται μεταφορικά (Νούτσος, 1986: 451) ως «εύπλαστο κερι» ή «άγραφος πίνακας». Μία τέτοια αντιμετώπιση αντανακλάται και στην ευρύτερη κοινωνία με την απουσία ή τα μεμονωμένα μέτρα για την προστασία του παιδιού και την ανυπαρξία διαχωριστικών ορίων που τη διαφοροποιούν από τους ενήλικες (Μακρυνιώτη, 1986: 25).

Σε αντίθετη κατεύθυνση κινούνται το *Σχέδιο τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν Ῥωμηῶν καὶ Βλάχων* (1783) του Δ. Καταρτζή και η *Χειραγωγία εἰς τὴν Καλοκαγαθίαν ἢτοι ἐγχειρίδιον ἠθικὸν πρὸς διακόσμησιν τῶν ἡθῶν τῶν νέων, καὶ ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων πάνυ λυσιτελές* (1791) του Δ. Δαρβάρεως. Στο πρώτο, ο Δ. Καταρτζής, επηρεασμένος περισσότερο από τον J. J. Rousseau, δίνει ιδιαίτερη ἔμφαση στο ‘παιδί’ και στην ‘παιδική ηλικία’ και καταγράφει μία πρόωμη ‘παιδαγωγική ευαισθησία’ αναφορικά με τα ‘πάθη’ του παιδιού (Δημαράς, 1974: 25), τα οποία προτείνει να «αξιοποιηθούν» προς ὄφελός του, ενώ αξιολογείται αρνητικά ο ἔλεγχος των ‘παθῶν’ από τον δάσκαλο (Δημαράς, 1974: 28). Το ‘παιδί’, επομένως, αντιμετωπίζεται από τον Δ. Καταρτζή ως χωριστή οντότητα, ως άτομο δηλαδή με διαφορετικές ανάγκες από αυτές του ενήλικα και η ‘παιδική ηλικία’ παύει να αποτελεί ἀόριστο «προθάλαμο» της ενηλικίωσης. Το δεύτερο, με επιδράσεις από τη γερμανική παιδεία και τον Ευσεβισμό, προορίζεται για σχολική χρήση και ἔχει ιδιαίτερη σημασία για τη δόμηση της ταυτότητας των ελλήνων μαθητῶν στα τέλη του 18ου αἰώνα. Πρόκειται, ὅπως αναφέρεται σε ἐπόμενη ἐκδοση (1839), για μετάφραση από τα γερμανικά και παρουσιάζει τις «υποχρεώσεις» του μαθητῆ και, συνεκδοχικά, του μελλοντικού πολίτη. Ξεκινώντας από την ἀπαρίθμηση των καθηκόντων των μαθητῶν, ο Δ. Δάρβαρις συνεχίζει με την ἐπισήμανση των βασικῶν κοινωνικῶν ἀρετῶν και ἐλαττωμάτων του παιδιού, ενώ συστήνει στους γονεῖς να μὴ ἐπιδεικνύουν υπερβολική αυστηρότητα (Ταμπάκη, 2004: 147· Ζιώγου, 2011: 71). Στο ἔργο αὐτό εἶναι ἐμφανής η παιδοκεντρικότητα, η ἀξιοποίηση του παιδαγωγικοῦ ενδιαφέροντος και η ενεργητικὴ συμμετοχὴ των μαθητῶν στη μαθησιακὴ διαδικασία (Ζιώγου, 2011: 71).

Παράλληλα, ἀπὸ τα μέσα του 18ου αἰώνα, μεταφράζονται ἀπὸ Ἕλληνες της διασποράς, ἔργα της ξένης -κυρίως γαλλικῆς και γερμανικῆς- παιδικῆς λογοτεχνίας, τα οποία στοχεύουν στη «διακόσμησιν τῶν ἡθῶν τῶν νέων» (Ντελόπουλος, 1995· Μαλαφάντης, 2001: 151-190).

3. 19ος αἰώνας: το «εὐπλαστο» παιδί

Κατὰ τη διάρκεια του 19ου αἰώνα στη νεοελληνικὴ παιδαγωγικὴ σκέψη κυριαρχοῦν παρόμοιες, με αυτές του 18ου αἰώνα, μεταφορές για το παιδί (κερί, πηλός, μάρμαρο ἢ σφουγγάρι) ενώ ἀσκεῖται κριτικὴ και ἀντιμετωπίζονται με δυσπιστία οι καινοτόμες ἀπόψεις του J. J. Rousseau και του J. B. Basedow (Κιτρομηλίδης, 2004⁵: 111-112, 120-123· Reble, 2002⁵: 242-245· James, Jenks, Prout, 2007⁸: 13-15· Κυπριανός, 2007: 70).

Δεν απουσιάζουν, ωστόσο, και οι λόγιοι εκείνοι που δίνουν ιδιαίτερη σημασία και διαφορετικό περιεχόμενο στον όρο ‘παιδική ηλικία’. Το 1802 κυκλοφορεί το βιβλίο του Joachim Heinrich Campe, *Ἠθικὴ τῶν Παίδων ἢ Συνομιλία ἠθικαὶ διὰ τὰ παιδία*, σε μετάφραση Σπ. Δεστούνη, στο οποίο ο μεταφραστής, επισημαίνει τη σημασία του βιβλίου για την ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών και τονίζει ότι η καταλληλότερη ηλικία για τη διαμόρφωση της ψυχής και την καλλιέργεια του νου είναι η παιδική. Ο Ν. Δούκας στην *Ἀποθήκη τῶν Παίδων* (1814) σημειώνει ότι το βιβλίο είναι μέσο μόρφωσης αλλά και μέσο ψυχαγωγίας. Ο Δ. Δάρβαρις στο έργο του *Πρωτοπειρίαν ἀπλοελληνικὴν χάριν τῶν μικρῶν παιδίων* (1818), ένα εξωσχολικό ψυχαγωγικό και διδακτικό βιβλίο για μικρά παιδιά, εκφράζει τη διαφωνία του με τα αντιπαιδαγωγικά σχολικά βιβλία που εκδίδονται την περίοδο αυτή και τα οποία δίνουν έμφαση στον ηθικό λόγο και στη διδασχία, αδιαφορώντας για την τέρψη και την απόλαυση της ανάγνωσης (Δάρβαρις, 1818: στ’-ιβ’).

Σε επίπεδο παιδαγωγικής θεωρίας, ο Κωνσταντίνος Κούμας (1777-1836), αν και στην εισαγωγή του βιβλίου του *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* αναφέρει μεταξύ των άλλων πηγών του και το έργο του J. J. Rousseau *Αιμίλιος*, δεν φαίνεται, ωστόσο, να επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από αυτό. Ο Κ. Κούμας ορίζει την Παιδαγωγική ως επιστήμη αρχών και κανόνων που έχουν ως αποδέκτη το παιδί και ως κύριο στόχο να διαμορφώσουν τόσο τον ψυχικό όσο και τον πνευματικό του κόσμο με αποτέλεσμα τη δημιουργία «αγαθών» ανθρώπων και «αγαθών» πολιτών (Κούμας, 1820: 297-298).

Σε επίπεδο εκπαιδευτικής πράξης, από την άλλη, τα πρώτα χρόνια μετά την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους, η αγωγή των παιδιών παίρνει αυστηρά σωφρονιστικό χαρακτήρα. Ξεκινά από τη στενή παρακολούθηση των μαθητών και με μια σειρά ποινών φτάνει μέχρι τη δημόσια διαπόμπευσή τους (Δημαράς, 1973: 19-20). Σε όλα αυτά πρέπει να προστεθεί και η σειρά ποινών με το κρέμασμα πινακίδων στον τράχηλο που προέβλεπε ο *Οδηγός Αλληλοδιδασκτικής* του Sarazin, τον οποίο είχε μεταφράσει ο Ιωάννης Κοκκώνης. Σύμφωνα με τον *Οδηγό της Αλληλοδιδασκτικής* ο μαθητής είναι υποχρεωμένος να ακολουθεί πιστά τις εντολές του δασκάλου του, από τις οποίες φαίνεται ότι το ‘παιδί’ αντιμετωπίζεται ως «μικρός ενήλικας» και τόσο ο δάσκαλος όσο και η πολιτεία αναμένει από αυτό ανάλογη συμπεριφορά. Κάθε τι που αρμόζει στον ιδιαίτερο χαρακτήρα και στην ψυχοσύνθεση των παιδιών είναι απαγορευμένο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το παιχνίδι, το οποίο αποτελεί δραστηριότητα σχεδόν απαγορευτική για το μαθητή: «...Ο διδάσκαλος χρεωστῆ ν’ ἀπαγορεύῃ αὐστηρῶς τοὺς εἰς τοὺς δρόμους συναγελασμοὺς καὶ τὰ παγνίδια...» (Κοκκώνης, 1860: 292). Κάθε ενέργεια του παιδιού παρακολουθείται στενά από τον δάσκαλο σε αντίθεση

με όσα υποστηρίζει ο J. J. Rousseau. Στη συγκεκριμένη εκπαιδευτική πράξη ασκείται, βέβαια, κριτική από μερίδα παιδαγωγών, χωρίς, ωστόσο, σημαντικά αποτελέσματα (Δημαράς, 1973: 9).

Ο Λέων Μελάς (1812-1879), δάσκαλος Παιδαγωγικής στο Αρσάκειο, αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην ‘παιδική ηλικία’, την οποία, θεωρεί το σημαντικότερο στάδιο για την περαιτέρω πορεία της ζωής του ανθρώπου, δεν της αναγνωρίζει, ωστόσο, καμία αυτονομία και αυτοτέλεια. Το 1871 σημειώνει ότι για ριζική και μόνιμη θεραπεία σε κάθε ζήτημα πρέπει να ανατρέξει κανείς στην εύπλαστη ‘παιδική ηλικία’, δίνοντας με τον τρόπο αυτό ιδιαίτερη σημασία στην επίδραση των ενηλίκων πάνω στο παιδί χωρίς να κάνει καμία αναφορά στις ιδιαιτερότητες του τελευταίου (Μελάς, 1871: κζ’). Στο ίδιο πλαίσιο ο Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος (1822;-1889) υπογραμμίζει, το 1873, ότι η παιδαγωγική διδασκαλία έχει ως σκοπό της την τελειοποίηση του ανθρώπου, ταυτίζοντας, έτσι, τον όρο ‘παιδί’ με τον όρο ‘άνθρωπος’ (Ξανθόπουλος, 1873: 23-24).

Την αναγκαιότητα των καθηκόντων των μαθητών απέναντι στο δάσκαλο, στο σχολείο, στους συμμαθητές τους και στο Θεό επιχειρεί να τεκμηριώσει και ο καθηγητής της Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Ιωάννης Πανταζίδης (1827;-1900), ο οποίος αναλαμβάνει τη διδασκαλία του μαθήματος της «Γυμνασιακής παιδαγωγίας και διδασκαλίας» από το 1876-77. Στο σύγγραμμά του *Γυμνασιακή Παιδαγωγική* (1879) προσδίδει γνωρίσματα των ενηλίκων στην εικόνα του «καλού μαθητή». Καλός μαθητής είναι ο εύτακτος, ο ευπρεπής, ο κόσμιος, ο πειθαρχημένος. Καλός δάσκαλος, από την άλλη, είναι αυτός, ο οποίος μπορεί να χειραγωγήσει τους μαθητές του και να επιβάλλει την πειθαρχία στην τάξη του μέσω σωφρονιστικών μέτρων (Πανταζίδης, 1879: 214-265· Φούκας, 2005: 138-159).

Παράλληλα, στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, κάνουν την εμφάνισή τους στην Ελλάδα και οι απόψεις του Johann Friedrich Herbart (1776-1841) και των μαθητών του αναφορικά με το ‘παιδί’ και την ‘παιδική ηλικία’. Στην κατεύθυνση αυτή ο καθηγητής Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Χρήστος Παπαδόπουλος (1835-1906) μεταφράζοντας το 1879 το εγχειρίδιο *Γενική Παιδαγωγική και Διδακτική* του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Πράγας Gustav Lindner, ορίζει το ‘παιδί’ ως το «παιδευόμενον πρόσωπον», υιοθετώντας ως τη σπουδαιότερη προϋπόθεση της αγωγής τον εύπλαστο χαρακτήρα του τροφίμου. Το ‘παιδί’ είναι επιρρεπές σε εξωτερικές επιδράσεις και παρομοιάζεται ως πηλός. Θέτει, όμως, και μία προϋπόθεση: Η μορφή που μπορεί να πάρει το παιδί από την παιδική του ηλικία εξαρτάται άμεσα από τις φυσικές του προδιαθέσεις (Παπαδόπουλος, 1892²: 3). Δεν παραλείπει, βέβαια, να αναφερθεί και στα παιδονομικά μέτρα, τα οποία

πρέπει να πάρει ο δάσκαλος, καθώς η φύση του παιδιού τείνει προς την καταστροφή (Παπαδόπουλος, 1892²: 105-106· Φούκας, 2005: 160-176).

Κατά την ίδια χρονική περίοδο, στη νηπιακή αγωγή, καταλυτικό ρόλο διαδραματίζει ο Friedrich Fröbel (1782-1852), οι ιδέες του οποίου για τη φύση του παιδιού και τις βαθμίδες εξέλιξής του γίνονται γνωστές στην Ελλάδα μετά το 1860, μέσω της εκπαιδευτικής και συγγραφικής δραστηριότητας της Αικατερίνης Λασκαρίδου (1842-1916) (Χαρίτος, 1998: 168-180, Ζιώγου & Χατζηστεφανίδου, 2010: 207-250). Η Αικ. Λασκαρίδου που είχε διδάχτει τη φρεβελιανή μέθοδο στη Δρέσδη από την Bertha von Marenholtz-Bülow (1810-1893), την εφαρμόζει στο δικό της *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον*, το 1867, και επιδίδεται στη διάδοσή της με διαλέξεις, άρθρα (Κυπριανός, 2007: 81) και με τη δράση της ως προβεβλημένο μέλος του *Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*.

Σημαντικό ρόλο στη μελέτη του 'παιδιού', τέλος, παίζει η κυκλοφορία των πρώτων παιδικών περιοδικών και, ιδιαίτερα, η κυκλοφορία του περιοδικού *Διάπλασις των παιδών* (1879-1948), του μακροβιότερου παιδικού περιοδικού στην Ελλάδα, η ύλη του οποίου αντανακλά το γενικό πνεύμα της εκπαίδευσης της εποχής, η οποία μπορεί να συνοψισθεί στη φράση «*τέρπειν ἄμα καὶ διδάσκειν*» (Πάτσιου, 1986: 521).

Μελετώντας, επομένως, τα παιδαγωγικά κείμενα του 19ου αιώνα παρατηρούμε να διαμορφώνονται δύο κυρίαρχες τάσεις: α) Μία εννοιολογική ταύτιση των όρων 'παιδί' και 'άνθρωπος'. Το 'παιδί', έτσι, εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως «μικρογραφία του ενήλικα». Οι οπαδοί του J. F. Herbart τονίζουν την πλάνη του J. J. Rousseau σχετικά με την ιδιαίτερη φύση του παιδιού και επιχειρούν να στηρίζουν και επιστημονικά την ταύτιση 'παιδιού' και ενήλικα. β) Από το β' μισό του 19ου αιώνα παρατηρούμε στροφή προς τη μόρφωση και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των παιδιών, με την ίδρυση Νηπιαγωγείων, την εκπαίδευση των Νηπιαγωγών, την υπόδειξη ηθικών προτύπων για τα παιδιά και τους νέους, την έμφαση στην τέρψη των παιδιών και την παιδαγωγική αξιοποίηση του παιχνιδιού (Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, 1977· Ζιογου, Foukas, Chatzimpei, 2010).

4. Αρχές 20ού αιώνα - Μεσοπόλεμος: το παιδί ως «αναπτυσσόμενο φυτό»

Στις αρχές του 20ού αιώνα η φρεμπελιανή παιδαγωγική τίθεται υπό αμφισβήτηση και αρχίζει να δεσπάζει η μέθοδος της Maria Montessori (1870-1952). Η παρομοίωση του παιδιού ως «αναπτυσσόμενου φυτού» προϋποθέτει τη διάδοση νέων παιδαγωγικών αντιλήψεων. Πρόκειται για τις φιλελεύθερες αντιλήψεις του λεγόμενου κινήματος της «*Νέας Αγωγής*», οι οποίες συνδέονται, άμεσα, με το κυρίαρχο παιδαγωγικό σύνθημα της εποχής: *από*

το παιδί (Röhrs, 1984· Γρόλλιος, 2011). Οι αντιλήψεις αυτές υιοθετούνται στην Ελλάδα αρχικά, από τους δημοτικιστές παιδαγωγούς και εκπαιδευτικούς (Αλ. Δελμούζο, Δ. Γληνό, Μ. Τριανταφυλλίδη, Μ. Παπαμαύρου, Θ. Κάστανο, Μ. Κουντουρά), οι οποίοι έχουν μετεκπαιδευτεί στη Γερμανία κοντά σε πρωτεργάτες του «*Σχολείου Εργασίας*» (Τερζής, 2006²· Κοντομήτρος, 2006· Αντωνίου, 2011α). Οι ιδέες αυτές, βέβαια, δεν γεννιούνται και δεν υιοθετούνται ξαφνικά ή τυχαία. Σε θεωρητικό επίπεδο αυτό που τις προωθεί είναι η βιομηχανική επανάσταση, η προώθηση της δημοκρατίας, η εξέλιξη της Παιδαγωγικής και η ανάπτυξη των σύγχρονων επιστημών, όπως της Ψυχολογίας και, ειδικότερα, της Ψυχολογίας του παιδιού. Η έννοια της ανθρώπινης ψυχής δίνει τη θέση της στην έννοια της ψυχής του παιδιού. Οι εξελίξεις που επιφέρει η θεωρία του Charles Robert Darwin σηματοδοτούν ένα γενικότερο ενδιαφέρον για το παιδί, σε συνάρτηση με την κοινωνικοποιητική θεωρία του Emile Durkheim, τις αναπτυξιακές θεωρίες του Jean Piaget και του Lev Vygotsky, την ψυχαναλυτική θεωρία του Sigmund Freud (Μακρυνιώτη, 1997: 13-19· Κυπριανός, 2007: 99· James, Jenks, Prout, 2007⁸: 17-21).

Από τις αρχές του 20ού αιώνα στην Ελλάδα, η ‘παιδική ηλικία’ σταδιακά ορίζεται ως αντικείμενο επιστημονικής έρευνας και μελέτης. Το 1910 ο Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων, Γεώργιος Δροσίνης, προτείνει την ίδρυση Παιδολογικού Εργαστηρίου. Το 1912 ο καθηγητής Παιδολογίας, Εμμανουήλ Λαμπαδάριος, παραδίδει στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης δέκα διαλέξεις με θέμα *Περί Παιδολογίας* (Γεωργιάδης, 2009: 164). Δεν είναι τυχαίο ότι Διευθυντής του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαίδευσης από το 1912 έως το 1916 είναι ο Δ. Γληνός, ένας από τους βασικότερους υποστηρικτές των ιδεών του *Σχολείου Εργασίας* (Αντωνίου, 2011β: 139). Το 1919 μεταφράζεται από τον Χριστόδουλο Λέφα το έργο του Alfred Binet, *Αί νέαι ιδέαι περι τοῦ παιδίου*, ενώ το 1920-1921 εκδίδεται, από τον γιατρό Κωνσταντίνο Χαριτάκη, το πρώτο σχετικό περιοδικό με τον τίτλο *Παιδολογία*. Ο Υπουργός Παιδείας Δημήτριος Δίγκας με εγκύκλιό του (Εγκύκλιος 12430/ 21 Μαρτίου 1920) προτρέπει τους εκπαιδευτικούς να μελετήσουν τα άρθρα του περιοδικού προκειμένου να βοηθηθούν στο διδακτικό τους έργο. Συνεργάτες του περιοδικού είναι οι: Αλ. Δελμούζος, Δ. Γληνός, Δ. Λάμπας, Μ. Παπαμαύρου, οι οποίοι ασχολούνται ερευνητικά με τη σωματική και ψυχική εξέλιξη του παιδιού.

Το 1921 η Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, διευθύντρια του Διδασκαλείου Νηπιαγωγών της Καλλιθέας, υιοθετεί τη μοντεσσοριανή μέθοδο, καθώς θεωρεί ξεπερασμένη τη φρεμπελιανή. Το ‘παιδί’ μπαίνει στο επίκεντρο της διδασκαλίας και η δασκάλα αποτραβιέται στο περιθώριο. Το παιχνίδι του παιδιού αποκτά παιδευτικό χαρακτήρα (Κλεάνθους-Παπα-

δημητρίου, 1932: 8). Παράλληλα, ο καθηγητής Παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, Νικόλαος Εξαρχόπουλος, ιδρύει, το 1923, το Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής, επηρεασμένος από τους παιδαγωγούς Ernst Meumann και Wilhelm August Lay (Reble, 2002⁵: 538· Αντωνίου, 2011β: 143). Την ίδια περίοδο διδάσκει μαθήματα Ψυχολογίας του παιδιού (1921-1939), Σωματολογίας του παιδιού (1924-1939) και Ψυχολογίας των ατομικών διαφορών των παιδιών (1923-24, 1925-1940), ενώ στην *Είσαγωγή εις την Παιδαγωγικήν* που εκδίδει αφιερώνει χωριστό κεφάλαιο στη σχέση Παιδαγωγικής, Παιδολογίας, Ψυχολογίας και Ιατρικής. Το 'παιδί', πλέον, αντιμετωπίζεται ως «όλον», δηλαδή ως σύνολο πνεύματος και σώματος, που οφείλει να διαπαιδαγωγείται «ολιστικά».

Όλος αυτός ο προβληματισμός κορυφώνεται το 1923, όταν ο Δ. Γληνός υποστηρίζει ότι το 'παιδί' μοιάζει με ένα «φυτό», που θα ανθίσει και θα καρπίσει και έχει μέσα του τις μελλοντικές του δυνάμεις. Μέσα στο παιδί υπάρχει η γενική ορμή και οι κύριες κατευθύνσεις για την ανάπτυξή του (Γληνός, 1971). Στο πλαίσιο αυτό καταγράφονται σημαντικές μεταφράσεις βιβλίων: το 1924 ο Αριστοτέλης Κουρτίδης μεταφράζει στα ελληνικά το πρώτο βιβλίο για τη Μ. Montessori, της Dorothy Canfield-Fisher, *Η αυτοαγωγή κατά την Μοντεσσόρη*, ενώ το 1926 ο Κώστας Σωτηρίου μεταφράζει το βιβλίο του John Dewey *Το σχολείο και το παιδί*. Ο *Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων* εκδίδει πέντε βιβλία σχετικά με το 'παιδί' και την 'παιδική ηλικία', μεταξύ των οποίων και το βιβλίο που επιμελείται η Ζωή Φράγκου, το 1930, με τίτλο *Γύρω από το παιδί*. Ο Αλ. Δελμούζος, από το 1928, στη Φιλοσοφική Σχολή Θεσσαλονίκης, συμπεριλαμβάνει στη διδασκαλία του μάθημα σχετικό με την ψυχολογία του παιδιού (1930-1931), στο οποίο αναφέρεται στην ψυχική του εξέλιξη, στη σωματική του ανάπτυξη και στο ενδιαφέρον του για μάθηση, ενώ περιλαμβάνει στην εξεταστέα ύλη του μαθήματος σελίδες από το βιβλίο του John Dewey *Το σχολείο και το παιδί* (Φούκας, 2010: 265-289).

5. Ο ρόλος της Παιδολογίας και της Σχολικής Υγιεινής στη μελέτη της παιδικής ηλικίας στην Ελλάδα

Από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα και εξής η έμφαση που δίνεται από την ελληνική πολιτεία σε θέματα σχολικής υγιεινής προωθεί την ανάπτυξη της Παιδολογίας ως αυτόνομης επιστήμης. Η παιδική θνησιμότητα, η οποία ανέρχεται το 1920 στην Ελλάδα στο 10,6% για τις ηλικίες μεταξύ 6-10 ετών και στο 6,7% για τις ηλικίες μεταξύ 10-15 ετών αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στην άγνοια των υγιεινών όρων βρεφοτροφίας και βρεφοκομίας.

Για το λόγο αυτό λαμβάνεται πρόνοια από την πολιτεία για το θεσμό του σχολιάτρου και ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην υγιεινή των σχολείων και των μαθητών (Θεοδώρου & Καρακατσάνη, 2010: 198-212). Ο σχολίατρος -παρά τους αρχικούς φόβους και τους δισταγμούς των δασκάλων- αποτελεί βασικό συνεργάτη και βοηθό τους και συμβάλλει στη σωματική και διανοητική ανάπτυξη του παιδιού (Λαμπαδάριος, 1928: 12-13).

Στο πλαίσιο αυτό στις 27 Μαΐου 1920 ιδρύεται η *Ελληνική Παιδολογική Εταιρία* στο Διοικητικό Συμβούλιο της οποίας συμμετέχουν οι παιδαγωγοί: Δ. Γληνός, Αλ. Δελμούζος, Δ. Λάμπας, Δ. Γεωργακάκης, Αικ. Βαρουξάκη και Μ. Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, ενώ στα ιδρυτικά μέλη ανήκουν και οι: Ι. Βαϊνόπουλος, Ι. Βαχαβιόλος, Ζ. Ζαμάνης, Ν. Καπετανάκης, Αρ. Κουρτίδης, Ρ. Κυριακίδου, Μ. Παπαμαύρου. Ο πρόεδρος της Εταιρίας, καθηγητής Παιδιατρικής Χρ. Μαλανδρινός, μετά την εκλογή του σημειώνει: «...Το παιδί χρίζει προσοχής μεγίστης. Το παιδί είναι ο πατήρ του Ανθρώπου και πρέπει να το μελετήσωμεν, να το φροντίσωμεν και να το προστατεύσωμεν...» (Παιδολογία, 1920: 72-73). Προς την κατεύθυνση αυτή η Εταιρία διοργανώνει διαλέξεις και συνέδρια, εκδίδει περιοδικό και επιστημονικές εργασίες ενώ ιδρύει και Παιδολογικό Εργαστήριο. Ο Εμμ. Λαμπαδάριος, μάλιστα, προτείνει τη σύσταση αυτοτελούς έδρας Παιδολογίας στο Πανεπιστήμιο, τα μαθήματα της οποίας να είναι υποχρεωτικά όχι μόνο για τους φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής, αλλά και για τους μαθηματικούς, τους φυσικούς, τους θεολόγους, τους γιατρούς και τους νομικούς (Λαμπαδάριος, 1920: 84).

Παράλληλα, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι την περίοδο αυτή που εξετάζουμε εκδίδονται τα πρώτα εγχειρίδια *Υγιεινής*. Στα εγχειρίδια αυτά τονίζεται η σχέση *Υγιεινής* και *Γυμναστικής*, καθώς η τελευταία βοηθά στην αναπνευστική λειτουργία και στην κυκλοφορία του αίματος, στην ανάπτυξη του σκελετού και στην αύξηση της μυικής δύναμης των παιδιών (Λαμπαδάριος, 1928²: 163-165). Σταδιακά, μάλιστα, αυξάνονται οι ώρες διδασκαλίας του μαθήματος της Γυμναστικής στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (Αντωνίου, 1987: 431-432· Αντωνίου, 1989: 85-123). Το 1920 δημιουργούνται ιδιαίτερα Τμήματα Γυμναστικής για τα κορίτσια (Νόμος 2476/24-6-1920), ενώ το 1925 τροποποιείται το Αναλυτικό Πρόγραμμα της Σωματικής Αγωγής (Αντωνίου, 1987: 658-660).

Επιλογικά

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι:

α) Στο τέλος του 18ου αιώνα είναι εμφανής στις απόψεις των Νεοελλήνων Διαφωτιστών η επίδραση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού αναφορικά με το ρόλο και τη θέση του 'παιδιού' στην κοινωνία (π.χ. ο Ι. Μοισιόδαξ επη-

ρεάζεται από τον J. Locke, ο Δ. Καταρτζής από τον J. J. Rousseau, ο Δ. Δάρβαρις από τους Ευσεβιστές). Οι επιδράσεις αυτές εκκινούν από διαφορετικές αφετηρίες και έχουν, οπωσδήποτε, διαφορετική στόχευση κάθε φορά. Στην παιδαγωγική θεωρία, ωστόσο, κυριαρχούν οι απόψεις που θέλουν την ‘παιδική ηλικία’ να συγκρίνεται με την ενήλικη ζωή, με αποτέλεσμα το ‘παιδί’ να θεωρείται ευάλωτο και ανώριμο και να νομιμοποιείται η υιοθέτηση πρακτικών παρέμβασης από τους ενήλικες, οι οποίες στοχεύουν στην προστασία του παιδιού. Το ‘παιδί’ αντιμετωπίζεται ως παθητικός δέκτης των επιλογών των ενηλίκων και η ευημερία του εξαρτάται από αυτούς.

β) Στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα το ‘παιδί’ εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως «μικρός ενήλικας», γεγονός το οποίο επιβεβαιώνει η πληθώρα των ποινών που επιβάλλονται στους μαθητές από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα (βλ. *Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής*). Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα παρατηρείται στροφή προς τη μόρφωση και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των παιδιών με την ίδρυση Νηπιαγωγείων και την εκπαίδευση των Νηπιαγωγών. Παράλληλα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 έως και το τέλος του 19ου αιώνα, είναι σαφείς οι παιδαγωγικές επιδράσεις της Παιδαγωγικής του J. F. Herbart και των μαθητών του στην Ελλάδα, αναφορικά με την αυτοαγωγή και τη διαμόρφωση ηθικού χαρακτήρα των μαθητών. Ο παιδαγωγός έχει ευθύνη να δημιουργήσει την κατάλληλη ατμόσφαιρα, η οποία θα ευνοήσει τη φυσική προδιάθεση του παιδιού μέσα στη συγκεκριμένη, ωστόσο, παιδαγωγική σχέση δασκάλου-αυθεντία και παιδιού-τρόφιμου-παθητικού δέκτη.

γ) Από τις αρχές του 20ού αιώνα η νεοελληνική παιδαγωγική σκέψη, παράλληλα με την παιδαγωγική θεωρία του J. F. Herbart, που εξακολουθεί να διδάσκεται και να διαχέεται στην εκπαίδευση, κυρίως, μέσω των καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, δέχεται επιδράσεις από τις αρχές του κινήματος της Νέας Αγωγής, κίνημα το οποίο τοποθετεί στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας το παιδί-μαθητή, δίνει έμφαση στα ενδιαφέροντά του και στοχεύει στην ανάπτυξη και στην εξέλιξή του με βάση τα προσωπικά του βιώματα και τις εμπειρίες. Το ‘παιδί’, επομένως, αντιμετωπίζεται από τους παιδαγωγούς ως φορέας δράσης και η ‘παιδική ηλικία’ ως αυτόνομη φάση της ζωής του ατόμου.

Γίνεται, έτσι, σαφές ότι σε ό,τι αφορά στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα, από το τέλος του 18ου έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, τα κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του παιδιού, όπως αποτυπώνονται στην παιδαγωγική θεωρία, μπορούν να σκιαγραφηθούν σε δύο βασικές κατηγορίες: από τη μία, το ‘παιδί’ χαρακτηρίζεται από εύπλαστο χαρακτήρα και αδυναμία («μικρός ενήλικας», 18ος και 19ος αιώνας) και από την άλλη από αυθορμητισμό, περιέργεια, χαρά και κίνηση (κίνημα Νέας Αγωγής).

Και οι δύο αυτές κατηγορίες έχουν προεκτάσεις στην εκπαιδευτική διαδικασία: Οι οπαδοί της πρώτης ομάδας αντιμετωπίζουν το ‘παιδί’ ως ‘κτήμα’ και ‘αντικείμενο’ πλήρως εξαρτημένο από τους ενήλικες και θεωρούν ότι οι δι-απροσωπικές σχέσεις παιδιών-γονέων και μαθητή-δασκάλου πρέπει να χα-ρακτηρίζονται από τον σεβασμό και την υπακοή του πρώτου στον δεύτερο αλλά και από τιμωρίες των ενηλίκων προς το ‘παιδί’-μαθητή, ακόμα και σωματικές. Από την άλλη, οι οπαδοί της δεύτερης ομάδας υποστηρίζουν ότι το παιδί είναι εύπλαστο, αλλά οι ενήλικες του προσφέρουν απλώς το κατάλ-ληλο περιβάλλον που θα κινήσει την περιέργεια και τη διάθεσή του για εξε-ρεύνηση.

Πηγές

- Γληνός, Δ. (1971). Το βασικό πρόβλημα της παιδείας. Στο: *Εκλεκτές σελίδες*. τόμ. Α΄, Αθήνα: Στοχαστής, 63-82.
- Δάρβαρις, Δ. (1791). *Χειραγωγία εις την Καλοκαγαθίαν ήτοι έγχειρίδιον ήθικόν προς διακόσμησιν τών ήθών τών νέων, και έκπλήρωσιν τών καθηκόντων πάνω λωσιτελές*. Βιέννη.
- Δάρβαρις, Δ. (1818). *Πρωτοπειρίαν άπλωελληνικήν χάριν τών μικρών παιδιών*. Βιέννη.
- Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μ. (1932). *Παιγνίδια με τραγούδια*. Αθήνα.
- Κοκκώνης, Ι. (1860). *Έγχειρίδιον ή όδηγός τής άλληλοδιδασκτικής μεθόδου προς χρήσιν τών δημοτικών σχολείων τής Ελλάδος*. Αθήνα.
- Κούμας, Κ. (1820). *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*. Βιέννη.
- Λαμπαδάριος, Εμμ. (1928²). *Σχολική Υγιεινή*. Αθήνα.
- Μελάς, Λ. (1871). *Παιδαγωγικόν έγχειρίδιον προς χρήσιν τών παιδαγωγούντων*. Αθήνα.
- Μοισιόδαξ, Ι. (1779). *Πραγματεία περι παιδων άγωγής ή Παιδαγωγία*. Βενετία.
- Ξανθόπουλος, Κ. (1873). *Πρώτη και Μέση Έκπαίδευσις και περι άνατροφής και έκπαιδεύσεως τών κορασίων*. Αθήνα.
- Παιδολογία*, (1920-1921).
- Πανταζίδης, Ι. (1879). *Γυμνασιακή Παιδαγωγική*. Αθήνα.
- Παπαδόπουλος, Χρ. (1880, 1892²). *Γενική Παιδαγωγική και Διδακτική*. Αθήνα.

Βιβλιογραφία

α. Ελληνόγλωσση

- Αντωνίου, Δ. (1987, 1989). *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης, 1833-1929*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν.-Γ.Γ.Ν.Γ.
- Αντωνίου, Χρ. (2011α). Η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Δευτεροβάθ-μιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα (1899-1997). Στο: Σ. Μπουζάκης (επιμ.). *Πα-*

- νόγραμμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης: Όψεις και Απόψεις*. Τόμ. Β'. Αθήνα: Gutenberg, 851-870.
- Αντωνίου, Χρ. (2011β). *Παιδαγωγοί και Παιδαγωγική στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Βαϊκούση, Ε. (1986). Χρηστοθήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18ος-19ος αι.). Στο: *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν.-Γ.Γ.Ν.Γ., 287-299.
- Γεωργιάδης, Μ. (2009). Το Διδασκαλείο της Μέσης Εκπαίδευσης ως θεσμός μετεκπαίδευσης των εκπαιδευτικών: το θεσμικό πλαίσιο για τη λειτουργία του κατά την χρονική περίοδο 1910-1985. Στο: Ελ. Ταρατόρη (επιμ.). *Πανελλήνιο Συνέδριο. Διδασκαλεία: παρελθόν, παρόν, μέλλον*. Αλεξανδρούπολη 29-30 Μαΐου 2009. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 161-171.
- Γρόλλιος, Γ. (2011). *Προοδευτική Εκπαίδευση και Αναλυτικό Πρόγραμμα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Δανασσής-Αφεντάκης, Αντ. (1992³). *Η εξέλιξη της παιδαγωγικής και διδακτικής σκέψης (17ος – 20ός αι.)*. Αθήνα: α.ε.
- Δημαράς, Αλ. (1973). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας*. τόμ. Α', Αθήνα: Εστία.
- Δημαράς, Κ. Θ. (2002⁸). *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα: Ερμής.
- Δημαράς, Κ. Θ. (επιμ.) (1974). *Δημήτριος Καταρτζής Δοκίμια*. Αθήνα: Ερμής.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1996). *Η παιδαγωγική σκέψη από τον Πλάτωνα ως τη Μ. Μοντεσσόρι. Ανθολογία κειμένων*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (2011). «Προς διακόσμησιν ηθών των νέων»: Η εξέλιξη των διδακτικών στόχων από τα παραινετικά κείμενα του 15ου αιώνα στη «Χρηστοθήθεια» του Αντ. Βυζάντιου (1700;) και στη «Χειραγωγία» του Δημ. Δάρβαρη (1791). *Εγνατία* (15), 57-72.
- Ζιώγου, Σ. & Σ. Χατζηστεφανίδου (2010). «Σπουδαί και αναγνώσεις μου»: Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή και το έργο της Αικατερίνης Λασκαρίδου (1842-1916) μέσα από αυτοβιογραφικά κείμενα. Στο: Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.). *Γυναίκες στην Ιστορία των Βαλκανίων. Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 207-250.
- Κιτρομηλίδης, Π. (2004⁵). Ο πολίτης της Γενεύης. Στο: Π. Κιτρομηλίδης. *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Πορεία, 105-123.
- Κοντομήτρος, Γ. Α. (2006). *Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Κρασανάκης, Γ. (2007). Παιδική ηλικία. Στο: Π. Ξωχέλλης (επιμ.). *Λεξικό της Παιδαγωγικής*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 548-550.
- Κριαράς, Εμμ. (1943). Η Παιδαγωγία του Μοισιόδακος και η σχέση της με το παιδαγωγικό σύγγραμμα του Locke. Στο: *Byzantinisch-Neügriechische Jahrbücher*. XIII: 135-153.

- Κυπριανός, Π. (2007). *Παιδί, Οικογένεια, Κοινωνία. Ιστορία της προσχολικής αγωγής από τις απαρχές έως τις μέρες μας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κυριαζοπούλου-Βαληνάκη, Π. (1977). *Νηπιαγωγική: Συστήματα και μέθοδοι, σύγχρονες τάσεις και κατευθύνσεις*. Αθήνα: Αδελφοί Βλάσση.
- Μακρυνιώτη, Δ. (1986). *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*. Αθήνα: Εκδόσεις Δωδώνη.
- Μακρυνιώτη, Δ. (επιμ.) (1997). *Παιδική ηλικία*. Αθήνα: Νήσος.
- Μαλαφάντης, Κ. (2001). Τα παιδιά στα βιβλία και βιβλία για τα παιδιά στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Στο: Κ. Μαλαφάντης. *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Αθήνα: Πορεία, 151-190.
- Νούτσος, Μπ. (1986). Οι παρομοιώσεις για το παιδί στη Νεοελληνική Παιδαγωγική. Στο: *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*. τόμ. Β΄, Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν.-Γ.Γ.Ν.Γ., 449-456.
- Ντελόπουλος, Κ. (1995). *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα. Σχολιασμένη και εικονογραφημένη βιβλιογραφική καταγραφή συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου.
- Πάτσιου, Β. (1986). *Η Διάπλασις των Παίδων και οι προσανατολισμοί της νεότητας. Η επιθυμία και η ανάγκη (1879-1922)*. Στο: *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*. τόμ. Β΄, Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν.-Γ.Γ.Ν.Γ., 517-522.
- Ταμπάκη Αν. (2004). Δημήτριος Δάρβαρης: Οι περί «Ηθικής» αντιλήψεις του. Στο: Αν. Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών & διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*. Αθήνα: Εκδόσεις Ergo, 139-165.
- Τερζής, Ν. (2006²). *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου: Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- Θεοδώρου, Β. & Δ. Καρακατσάνη (2010). «Υγιεινής παραγγέλματα». *Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος.
- Φούκας, Β. (2005). *Η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα (1837-1910): αναζητήσεις, θέσεις, προοπτικές*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- Φούκας, Β. (2010). *Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Σπουδές, σπουδαστές και σπουδάστριες κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1926-1940)*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- Χαρίτος, Χ. (1998). *Το ελληνικό Νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην Ιστορία της Προσχολικής Αγωγής*. Αθήνα: Gutenberg.

β. Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη

- Ariès*, Ph. (1990). *Αιώνες παιδικής ηλικίας*. Μτφρ. Γ. Αναστασοπούλου, πρόλογος Σπ. Ράσης. Αθήνα: Γλάρος.
- Corsaro, W. A. (2005²). *The Sociology of Childhood*. London: Pine Forge Press.
- Craig, Gr. J. & D. Baucum, (2007). *Η ανάπτυξη του ανθρώπου*. Επιστημονική επιμέλεια-πρόλογος Π. Βορριά. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

- Feldman, R. S. (2009). *Εξελικτική ψυχολογία. Δια βίου ανάπτυξη*. Επιστημονική επιμέλεια Ηλ. Μπεξεβέγκης. Αθήνα: Gutenberg.
- Hofstetter, R. & B. Schneuwly (επιμ.) (2004). *Εισαγωγή στις επιστήμες της εκπαίδευσης*. Μτφρ. Δ. Καρακατσάνη. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- James, Al., Chr. Jenks, Al. Prout (2007⁸). *Theorizing Childhood*. Cambridge: Polity Press.
- James, Al. & Adr. James (2008). *Key concepts in Childhood Studies*. UK: SAGE Publications Ltd.
- Pollock, L. A. (1983). *Forgotten Children: Parent-child relations from 1500-1900*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Qvortrup, J. (2005). Childhood and Modern society. A paradoxical relationship. In: Ch. Jenks (ed.). *Childhood. Critical concepts in Sociology*. London: Routledge, 110-118.
- Reble, Al. (2002⁵). *Ιστορία της Παιδαγωγικής*. Μτφρ. Θ. Χατζηστεφανίδης & Σ. Χατζηστεφανίδη-Πολυζώη. Αθήνα: Εκδόσεις Δ. Παπαδήμα.
- Röhrs, H. (1984). *Το κίνημα της προοδευτικής εκπαίδευσης*. Μτφρ. Κ. Δεληκωνσταντής & Σ. Μπουζάκης. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- Rousseau, J. J. (2001). *Αιμίλιος ή περί αγωγής*. Επιμέλεια Γ. Σπανός – μτφρ. Πολ. Γκέκα. Αθήνα: Πλέθρον.
- Ziougou, S., Foukas, V., Chatzimpei, P. (2010). Childhood and Pedagogical theory in Greece (19th – first decades of the 20th century): From “the small adult” to the “child’s psychology”. In: Hopkins L., Macleod M., Turgeon W. C. (eds). *Negotiating Childhoods*. Oxford, U.K: Inter-Disciplinary Press, 87-97.

Abstract

During the end of the 18th and the first half of the 19th century, the dominant approach towards ‘childhood’ in Greece is that of the ‘small adult’. At the second half of the 19th century the educators –proponents of Herbart's Psychology and Pedagogy– attempt to explain this construction theoretically. At the beginning of the 20th century, childhood is increasingly defined as a field of scientific research and study –mainly in the areas of Medicine and Hygiene. In the same period of time, important Greek educators refer to the physical and intellectual development of children, influenced by the principles of ‘New Education’. Also, the ‘Experimental Pedagogy’ and the ‘child’s psychology’ was first discussed in Greece. The aim of this paper is to record the development of educational approaches to child and childhood in Greece from the 18th century up to the first half of the 20th century. In this context educational texts from the period have been studied in order to investigate the content that is attributed to the terms ‘child’ and ‘childhood’ by Greek educators of the time.

Βασίλης Α. Φούκας

Λέκτορας

Τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής Α.Π.Θ.

Email: vfoukas@edlit.auth.gr